

AVRUPA BİRLİĞİ'NE GİRİŞ SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI VE DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDEKİ MİSYONLARI*

Aykut BEDÜK*

Sefa USTA*

Mehmet KOCAOĞLU*

Abstract

In today's Turkey, where significant steps are being taken in the process of accession to European Union, the importance of the effects of non-governmental organisations on Turkey's democratisation is enormous. European Union attributes great significance to civic society and non-governmental organisations in the development of participatory democracy in Turkey. It is known that European Union demonstrates its enthusiasm in this regard through funding or other support mechanisms.

In this study, Turkey's experiments in the process of democratisation and the roles of non-governmental organisations have played in this process will be investigated. Also, in addition to European Unions' efforts to bring political participation to grassroots level, the projects it has implemented and supported will be handled. On the other hand, what roles non-governmental organisations have assumed in order to establish participatory democracy, the projects such institutions have implemented and the support European Union has given in this regard will be studied.

In conducting the research, both primary sources such as the internet sources and official documents and secondary sources relevant to the topic utilised.

Key Words: Democracy, Non-Governmental Organization (NGO), European Union,

Özet

Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde önemli adımların atılmakta olduğu günümüz Türkiye'sinde sivil toplum örgütlerinin Türkiye'nin demokratikleşme sürecine etkilerinin önemi çok büyüktür. Avrupa Birliği, Türkiye'de katılımcı demokrasinin gelişmesinde sivil topluma ve sivil toplum kuruluşlarına çok büyük önem vermektedir. Avrupa Birliği'nin fon vererek ya da değişik mekanizmalar yoluyla destekleyerek bu konuya olan ilgisini beyan ettiği bilinmektedir.

Bu çalışmada Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde yaşadıkları ve sivil toplum kuruluşlarının bu süreçte oynadıkları roller incelenecektir. Ayrıca, Avrupa Birliği'nin Türkiye'de siyasal katılımı tabana yayma çabaları ile birlikte, uyguladığı ve desteklediği projeler ele alınacaktır. Bununla birlikte Türkiye'de katılımcı demokrasinin sağlanabilmesi için, sivil toplum kuruluşlarının ne tür roller üstlendikleri, bu tür kuruluşların uyguladıkları projeler ve Avrupa Birliği'nin bu konuda verdiği destekler irdelenecektir.

Çalışmanın yürütülmesi esnasında hem internet kaynakları ve resmi dokümanlar gibi birincil kaynaklara hem de konuyla ilgili ortaya konulan ikincil kaynaklara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Sivil Toplum Kuruluşları (STK), Avrupa Birliği

* Bu makale 16-17-18 Mart 2006 tarihinde Dumlupınar Üniversitesi tarafından düzenlenen "Uluslararası AB Müzakere Sürecinde Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Ve Siyasi Yapısındaki Değişim Ve Dönüşümler Sempozyumu'nda" sunulmuştur.

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Karaman İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü

** Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, Karaman İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü

*** Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, Karaman İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü

Giriş

Demokrasi, halkın kendi kendini yönetmesi rejimidir. Katılımcı demokraside ise, halk kendisini ilgilendiren konularda söz sahibi olur ve toplumu ilgilendiren kararların alınmasına katılır. Böylece vatandaş etkin olarak kararların üretilmesine ortak edilir. Sivil toplumun gelişimi ile birlikte katılımcı demokrasinin önemi iyice artmıştır.

Bu bağlamda temsili demokrasinin uygulanmasında sivil toplum kuruluşlarına büyük roller düşmektedir. “Sivil Toplum Kuruluşları (STK)” vatandaş ile devlet arasında köprü vazifesi görmektedirler. Vatandaşın düşüncelerinin devlete aktarılmasında, devletin uyguladığı ve uygulamak istediği politikaların vatandaşla aktarılmasında katalizör rolünü üstlenmektedir.

Bu çalışmada, sivil toplum-sivil toplum kuruluşları ve demokrasi arasında ne tür bir ilişki olduğu ile ilgili genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra, Türkiye’de sivil toplum ve sivil toplum kuruluşlarının gelişimi demokratikleşme perspektifinde incelenecektir. Türkiye’nin demokratikleşme sürecinde sivil toplum kuruluşlarının nasıl bir misyon üstlendiği ele alınacaktır. Bununla birlikte STK’ların demokrasi, insan hakları ve sivil toplumu geliştirmek amacıyla gerçekleştirdikleri projeler ve Avrupa Birliği’nin bu projelere verdiği destek irdelenecektir.

Ayrıca çalışmada son dönemlerde Avrupa Birliği’nin Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarının geliştirilmesinde ve demokratikleşme sürecinde oynadıkları rollerin daha da belirginleştirilmesi noktasında sivil toplum kuruluşlarına sunduğu fonların ve somut politikaların değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. Demokrasi Bağlamında Sivil Toplum ve Sivil Toplum Kuruluşları

Demokrasi, nihai siyasi gücün halk çoğunluğunda bulunduğu, ulusun bir topluluk olarak egemen olduğu, halkın doğrudan veya seçilmiş temsilcileri aracılığıyla hükümet çalışmalarını denetlediği bir sistem ve bir devlet örgütlenme tarzı olarak kabul görmektedir (Yıldırım, 2004: 94).

Demokrasinin ön koşulu olan sivil toplumun gelişmesi, sivil toplum kuruluşlarının niteliğine bağlıdır. Tüm aracı kurum ve örgütlenmeler sivil toplumu oluşturmaz (Bayhan, 2005: 156). Bu bağlamda, demokrasinin pekiştirilmesi açısından en sağlıklı sivil toplum kuruluşu devleti tanımakla birlikte, özerkliğini kaybetmeden teması sağlayan tiptir (Yıldırım, 2004: 107–108). Bununla beraber, sivil toplum iki taraflı bir denge üzerine kurulmuştur. Bir yandan merkezi devlet, bireyleri cemaatçi baskılara karşı koruyup, birey özgürlükleri garanti altına alınmakta, diğer yünden, merkezi devlet iktidarı, bağımsız bireylerden kurulu ve sivil toplumu oluşturan aracı kurumlar tarafından denetlenmektedir (Bayhan, 2005: 157).

Güçlü bir demokrasinin zorunlu koşulu olarak sivil toplum varlığından söz edebiliriz (Sarınbay, 1998: 25).

1.1. Sivil Toplum ve Demokrasi

Avrupa’da demokratikleşme talepleri içinde canlanan sivil toplum kavramı, toplumun despotik devletten bağımsız bir yaşamı olabileceğini simgeler. Sivil toplum, devletten bağımsız, hatta devlete karşı bir yaşam alanını tanımlar. Diğer bir anlatımla sivil toplum, bireysel hak ve özgürlüklerin kazanımı mücadelesinin, totaliter, despotik devletten demokrasiye geçişin anahtarı olarak kabul edilebilir (Keyman, 2005: 6).

Bir başka ifadeyle sivil toplum, gönüllü, kendi kendini oluşturan, kendi desteklerine sahip, devletten özerk, özel alan ile devlet arasında aracı niteliğinde

bir sosyal yapılanmadır. Sivil toplum devletten özerk olmayı içerir ama ondan yabancılaşmayı zorunlu kılmaz (Sarıbay, 1998: 29)

Demokrasi, toplumu oluşturan yurttaşların, temsilciler yoluyla kendilerini yönetmeleri anlamına gelmektedir. Ayrıca, demokrasi, güçler ayrılığını, bireysel hakların güvence altına alınmasını ve özel yaşamın korunmasını sağlar. Bu bağlamda demokrasi, fikirlerin ve çıkarların çeşitliliğini varsaymaktadır. Çeşitliliğe saygı, demokrasinin, çoğunluğun azınlıklar üzerindeki diktatörlüğünden farklı olduğu anlamına gelmektedir (Bayhan, 2005: 146-147).

Sarıbay'ın da söylediği gibi demokrasiye vücut veren siyasal haklar kadar, sivil toplumun ruhu olan medeni haklar da önemlidir, bunlar birbirini tamamlarsa, demokrasi ile sivil toplum örtüşmüş olacaktır (Sarıbay, 1998: 32).

Yukarıda da ifade edildiği gibi güçlü bir demokrasinin ön koşullarından biri güçlü bir sivil toplumun varlığıdır.

Güçlü bir sivil toplum ise demokrasinin şekillenmesini birçok yönden etkiler. Bu etkilerin neler olduğuna bakacak olursak (Karadağ, 2005: 69-70)

- ✓ Sivil toplum, devlet iktidarını sınırlayan siyasal, ekonomik, kültürel ve ahlaki temellerin kaynağını oluşturur.
- ✓ Sivil toplum içindeki farklılaşmalar, devletin azınlık bir grup tarafından ele geçirilmesini önler.
- ✓ Canlı bir sivil toplumsal yaşam, siyasal partilerin uyarıcı nitelikteki siyasal katılım çabalarını destekler.
- ✓ Sivil toplum, devlete istikrar sağlar. Yurttaşlar, sivil toplum sayesinde daha iyi olanaklara kavuşur ve toplumun refahı artar.

- ✓ Sivil toplum aracılığıyla yeni siyasal liderler yetiştirilmesi sağlanır.

Sivil toplumun demokrasinin gelişmesine en büyük katkısı, vatandaşların moral eğitimini üstlenmesidir. Daha açık bir ifadeyle, sivil toplum bireyler arasındaki etkileşimi kamu yararına uygun hale getirmek için gerekli vatandaşlık erdeminin kazanıldığı alandır. Sivil toplum demokratik kültürün unsurları olan hoşgörü, ılımlılık, uzlaşma istekliliği, karşıt görüşlere saygı gibi değerlerin toplumun her katmanına yayılmasına aracılık eder (Orhan ve Tekin, 2005: 466).

“Demokratikleşme” ve “sivil toplum”, gönüllülük, özerklik, siyasal sisteme girdiler sağlama, kendi desteğine sahiplik, siyasal liderlerin yetişmesine imkan verme, siyasal iktidarı sınırlandırıcı bir rol oynama ve gerektiğinde siyasal iktidarın meşrulaştırılmasına katkıda bulunma gibi birçok yönden örtüşmektedir (Karadağ, 2005: 70).

Sivil toplum sadece bireysel hak ve özgürlüklerin yaşama geçirilmesi ve güvence altına alınması veya siyasal sistemin demokratikleştirilmesi süreçlerinin değil bunun yanında bir ülkede devlet-toplum-birey ilişkilerinin katılımcı demokrasi temelinde kurulmasının da önemli bir aktörü olarak görülebilir. Sivil toplum demokratik toplum yönetiminin katılımcı demokrasi modeli içinde kurulmasının anahtar kavramıdır. Sivil toplum sadece STK'lardan oluşan örgütsel bir yaşam alanı değildir (Keyman, 2005: 8). Ancak, STK'ların sivil toplumun ve demokrasinin oluşumu için en önemli unsurlardan biri olduğunu söyleyebiliriz.

1.2.Sivil Toplum Kuruluşları ve Demokrasi

Bir siyasal rejim olarak demokrasi, insan haklarının gerçekleştirildiği düzeni

temsil etmektedir. Demokrasi, insanların yalnız kendilerinin değil aynı zamanda başkalarının haklarını savunabildikleri rejimlerdir. İşte bu bağlamda kişinin kendi hak ve özgürlüklerinin diğer kesimlerle var olabilmesi ancak demokrasilerle mümkün olmaktadır. Demokrasinin temel öğelerinden biri aktif bir sivil toplumun varlığıdır. (Yıldırım, 2004: 96–97).

Çoğulcu demokrasiler ancak halkın katılımı ile gerçekleştirilebilir. Katılımcılığın sağlanmasında dernekler, vakıflar, sendikalar gibi sivil toplum kuruluşları çok önemli bir işlev yürütmekte ve bu tür kuruluşlara büyük işler düşmektedir (Yıldırım, 2004: 113).

Demokratik ülkelerde, sivil toplum kuruluşları iki işlevi yerine getirir. Bunlardan ilki, demokrasinin ön şartı ve güvencesi olan demokratik bir siyasal kültürün yerleşmesine katkıda bulunmaları, ikincisi ise, bu tür kuruluşların demokrasinin önemli mekanizmalarından biri olan katılımın gerçekleştirilmesini sağlamalarıdır (Arslan, 2005: 89).

Demokrasi ve sivil toplum kuruluşları birbirlerinin göstergeleri durumundadır. Eğer bir ülkede demokrasi gelişmişse örgütlenme özgürlüğü de gelişmiş ve sivil toplum kuruluşları da toplumda yaygınlaşmış durumdadır (Yıldırım, 2004: 113).

Demokrasi, kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde sivil toplum içindeki birlikleri ve toplumsal grupları birer ortak olarak kabul etmektedir. Sivil toplum kuruluşları kendi üyelerine karşı sorumlu olan, gönüllülük temelinde örgütlenmiş, kendi kendini yöneten özerk kuruluşlardır. Sivil toplum kuruluşlarının devletin yerine getirdiği bazı hizmetlerin yerleşmesini sağlayabileceği de savunulmaktadır (Tosun, 2005: 28).

Sonuçta, demokratikleşme süreci siyasi bir süreçtir. Sivil toplum

kuruluşları, toplumun siyasi vizyonunu, bireylerin siyaset yapma becerilerini geliştiren, kamuyu ilgilendiren sorunların daha rahat bir şekilde anlaşılmasını sağlayan ve vatandaşların birlikte hareket etmelerinde öncü rolü oynayan toplumsal araçlar olarak algılandıkları ve işlev gördükleri sürece siyasi demokratikleşme sürecine katkı yapabilir (Bayraktar, 2005: 22). Bu açıdan bakıldığında zaman sivil toplum kuruluşları demokratik hayatın geliştirilmesinde, yerleşmenin sağlanmasında ve yönetişimin hayata geçirilmesinde etkili birer aktör olarak kabul edilebilir.

2. Türkiye’de Sivil Toplum ve Sivil Toplum Kuruluşları

Türk idari yapısının temel özelliği merkeziyetçi yönetim anlayışıyla yönetilmesidir. Batıdaki gelişmelerin tersine Türkiye’de sivil toplum alanı yeterince gelişmiş değildir. Bu yüzden, iktidarı sınırlayan girişimler toplumsal gelişmelerin bir sonucu olarak değil, daha çok iktidarın kendi kendini sınırlaması şeklinde ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 1997: 91). Türkiye’de sivil toplumun ve sivil toplum kuruluşlarının gelişiminin tarihi çok eskilere dayanmamaktadır.

2.1. Türkiye’de Sivil Toplumun Gelişimi

Osmanlı’da siyasi iktidarın bürokratik-merkezi örgütlenmesi ve siyasi kültür, sivil toplumun gelişmesine imkân verecek şekilde, devletin dışında özerk kurumların oluşmasına izin vermemiştir. (Duman, 2003: 368). Osmanlı toplum yapısında, sivil toplum unsurları niteliğinde olan şehir, lonca, dini kurum ve yerel eşraf gibi aracı kurumlar sivil topluma bir potansiyel oluşturmuşlardır. Bu bağlamda bu aracı kurumlar sivil toplum unsuru olarak kabul edilebilir (Bayhan, 2005: 161).

Türk toplumsal yapısının temel özelliği “Bürokratik yönetim geleneği”nin olmasıdır. Bu özellik

Cumhuriyete geçişte de varlığını sürdürmüştür (Yılmaz, 1997: 91). Türkiye Osmanlı'dan kuvvetli bir devlet, zayıf bir sivil toplum devralmıştır. Bu yüzden, Osmanlı zamanında olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de devletçi seçkinler (bürokratik elit), "devleti" toplumu bir arada tutmanın zorunlu koşulu olarak görmüşlerdir (Durgun, 1997: 218). Cumhuriyet sonrası dönemde Türkiye'de sivil toplumu inceleyecek olursak, bu dönemi 80 öncesi ve 80 sonrası dönemler olarak iki kısma ayırabiliriz.

80 öncesi dönemde, tek parti döneminin siyasal, ekonomik ve toplumsal alana ilişkin politikaları ve örgütlenme tarzı, devletten bağımsız bir sivil toplum alanının oluşumunu mümkün kılmamıştır (Duman, 2003: 372). Bu dönemi özetleyecek olursak, "Devletin egemen olduğu, büyük ölçüde devlet otoritesi tarafından her şeyin belirlendiği bir siyasal toplum varlığından", "toplum ve devlet arasında katmanlar ve aracı kurumların yok sayılmasından" "devletin, milletin sembolü olmasından" ve "bireyin tek başına devlet karşısında önemsiz bir konumda olmasından" bahsedebiliriz (Arslan, 2001: 160). 1946'da çok partili hayata geçiş ve 1950'de Demokrat Partinin (DP) iktidara gelmesi, sivil toplumun dönüm noktaları olarak gösterilebilir. Bu dönemde muhalefet odaklarının sesleri yükselmeye başlamış ve çeşitli şekillerde (siyasal partiler, basın kuruluşları, dernekler ve sendikalar gibi) örgütlenmelere imkân sağlanmıştır (Duman, 2003: 373). 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül askeri müdahaleleri sonucunda, Türkiye'deki siyasal sistemin işleyişi, demokrasinin kurumsallaşması tartışma noktası haline gelmiştir (Duman, 2003: 373).

1980 yılından 1983 yılına kadar geçen dönemi ara dönem olarak nitelendirebiliriz. Bu ara dönemde Milli

Güvenlik Kurulu (MGK) yasama ve yürütme yetkilerini üstlenmiştir. 82 Anayasasının kabulü ile birlikte, Siyasal Partiler, Sendikalar, Dernekler Kanunları çıkarılmıştır (Duman, 2003: 373). Bu dönemde basın özgürlüğü ve dernek kurma özgürlüklerine getirilen sınırlamalar göze çarpmaktadır (Tosun, 2003: 307). 1985 sonrası dönem Batılı anlamda sivil toplumun gelişiminin hızlandığı dönemdir. Bu dönemde, çevre sorunları, kadın sorunları, insan hakları gibi alanlarda STK'lar etkinliklerini artırmış kendi alanlarında devlet politikalarını etkilemeye başlamıştır (Duman, 2003: 374). Sivil toplumun gelişiminde en önemli etmen olarak siyasal partiler, sendikalar, dernekler, vakıflar, meslek odaları ve kooperatifler gibi sivil toplum kuruluşları arasında organik ilişkileri ve işbirliğini yasaklayan Anayasa maddelerinin 1995 yılında kaldırılması gösterilebilir (Özbudun, 1999: 114).

Son yıllarda, Türkiye'de demokrasinin yeniden tesisi sivil toplumun inşa edilmesiyle özdeş tutulmuş ve bu söylem, bütün ana politik akımlarca savunulmaya başlanmıştır (Sarıbay, 2000: 62). İşte bu bağlamda bakıldığı zaman, Türkiye'de sivil toplumun gelişmesi, demokratikleşmenin sağlanması gibi konularda sivil toplum kuruluşlarına büyük roller yüklenmiştir.

2.2.Sivil Toplum Kuruluşlarının Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecindeki Etkileri

Günümüzde doğrudan demokrasiyi siyasal alanda gerçekleştirebilmenin imkanı yoktur. Ancak, demokratik sivil toplum kuruluşları aracılığıyla toplumsal yaşamın değişik kesimlerine ait kimlikler, ilgili sivil toplum kuruluşlarına üyelik yoluyla pekiştirildiğinde, bireylerin kendilerini ilgilendiren konularda doğrudan katılımlarını sağlayabilir (Akatay ve Sevinç, 2004: 93).

Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarını tarihsel olarak incelediğimizde ilk olarak cemaatler ve milletlerden bahsedebiliriz. Daha sonra dernekler, sendikalar, vakıflar ve mesleki örgütlenmeleri sıralayabiliriz.

Osmanlı devletinde, Tanzimat ve Batılılaşma hareketlerinin olduğu dönem, Cumhuriyet’in demokratikleşme tarafındaki evriminde önemli rol oynayacak sivil toplumun da çerçevesinin ve hareket alanının biçimlendiği dönemdir. Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyete intikal eden en önemli miras, siyasal iktidarı ele geçirme eğilimi ve bundan kaynaklanan seçkinler politikasının egemenliği olduğu kabul edilmektedir. Türkiye’nin demokratikleşme ve modernleşme sürecine bakıldığı zaman, yasal düzenlemelerin sürekli olarak ele alındığı görülebilir. Bu süreç ile sivil toplumdan öte bürokratik toplum denilebilecek bir modele ulaşılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, egemen olan bürokratik devlet elitlerinin düşüncelerine göre halk, elitlerin tespit ettiği düzenlemelere uyacak ve modernleşme sağlanacaktı. Her ne kadar bürokratik elit, devletin üst kademesinde olsa da, tek partili dönemde gerçekleştirilen yasal düzenlemeler, sivil toplumun oluşabilmesi için temellerin atılmasını sağlamış ve gerekli ortam hazırlanmıştır (Akatay ve Sevinç, 2004: 93).

Çok partili hayata geçiş ile birlikte, sivil toplum kuruluşlarının örgütlenmelerine imkân sağlanmaya başlanmıştır. Öyle ki, 1946’da 733 olan dernek sayısı 1960’da 18958’e çıkmıştır. 1946’dan 1960’a kadar geçen sürede 37 yeni parti kurulmuştur (Duman, 2003: 373). Demokratik kitle örgütü olarak adlandırılan sendikalar 1960’ların sonu ve 1970’lere damgasını vurmuştur. Dönemin sendikalarını, sınıflara dayalı sivil toplum kuruluşları olarak nitelendirebiliriz. Ayrıca, 1970’lerde

siyasal partiler farklı seçmen kitlelerine ulaşabilmek için derneklerin gelişimini desteklemiştir (Cengiz ve diğerleri, 2005: 235).

Türkiye’de sivil toplum bilinci yenidir, özellikle 1980 sonrası dönemde gelişen sivil toplum kuruluşları vakıf, dernek tüzel kişilikleri altında yasal konumda faaliyet göstermektedir. Bu dönemde, Türkiye’de piyasa ekonomisinin ön plana çıkarılması ile birlikte, özel kesim üzerinde bürokratik kontrol ve işlemler azaltılmış, bütün bunlar da sivil toplumun canlanmasına yol açmıştır (Tosun, 2003: 326). Ayrıca küreselleşmenin etkisiyle ve uluslararası gelişmelere paralel olarak sivil toplum tartışılmaya başlanmıştır. 1985 sonrası dönemde Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarının gelişimi hızlanmıştır. Bu dönemde çeşitli alanlarda örgütlenmeler başlamıştır. Özellikle, insan hakları, demokrasi, çevre gibi konularda örgütlenmeler dikkat çekmektedir. Çevre konusunda TEMA, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, Doğal Hayatı Koruma Derneği, gibi vakıf ve dernekler göze çarpmaktadır. Ayrıca, insan hakları ve kadın hakları ile ilgili de çok sayıda, vakıf ve dernek kurulmuştur (Duman, 2003: 374). İnsan Hakları Derneği, Mazlum-Der, Cumartesi Anneleri Derneği, Savaş Karşıtları Derneği (Tosun, 2001: 331), Kadın Hakları Derneği gibi dernekler bunlardan birkaç tanesi olarak örnek gösterilebilir.

1990 sonrası dönemde ortaya çıkan sivil toplum kuruluşlarının; gönüllülük, iktidar ilişkilerinden mümkün olduğunca uzak durma, hiyerarşik ilişkiler yerine yatay ilişkileri ön plana çıkarma gibi özelliklerinden bahsedebiliriz. Ayrıca kendi ilgi alanının dışında, diğer konuları dışlamama, yeni üyelere açık olma ve çoğulculuk vurgusuyla farklılıklara imkan tanıma 1990 sonrası dönemin sivil toplum kuruluşlarının ayırt edici özellikleri

arasında gösterilebilir (Cengiz ve diğerleri, 2005: 235).

Son dönemlerde, Türkiye’de sivil toplum gelişmeye başlamıştır. Sivil toplumun gelişmesi bu süreçte STK’ların toplum içinde yaygınlaşmasına ve sayılarının artmasına zemin hazırlamıştır. Türkiye’de sivil toplum kuruluşları ağırlıklı olarak hemşehri örgütleri, vakıflar, dernekler, meslek odaları ve düşünce kuruluşları olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de sivil toplum söylemi farklı aktörler tarafından Türkiye’nin demokratikleşmesinin ön koşulu olarak kullanılmaktadır. Tüm siyasi partiler kendilerini demokrasinin yanında gösterirken her zaman sivil toplumun önemine vurgu yapmaktadırlar. Sivil toplum kuruluşları, söylem düzeyinde devletin demokratikleşmesinin, güçlü ekonomi programlarının, Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne (AB) girme sürecinin önemli aktörleri olarak kabul edilmektedir (Keyman, 2005: 12). Bu noktada Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerinde sivil toplum kuruluşlarının önemine değinmemiz gerekmektedir.

3. Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum

Avrupa Birliği’ne göre STK kapsamına, sendikalar ve konfederasyonlar, yerel birlik ve kooperatifler, ticaret birlikleri, işveren kuruluşları, profesyonel federasyonlar, hizmet ve üretim birlikleri, yerel yönetimlerin bir araya gelerek kurdukları örgütler, politik ilgi grupları, dinsel ilgi grupları ve öğrenci birlikleri girmektedir.

Avrupa Birliği anlayışına göre STK’lar, örgütlenmiş vatandaşların, yaşadıkları ülkenin toplumsal ve ekonomik yönden kalkınmasında etkili olan, sivil toplum düzenine doğrudan katkıda bulunarak, katılımcı demokrasinin oluşturulması ve

sürdürülmesi açısından çok hayati öneme sahip kuruluşlardır (Güder, 2004).

Avrupa Birliği ve gelişmiş batı ülkelerinde üçüncü sektör olarak tabir edilen STK’lar son yıllarda kamu ve özel sektörün önüne geçmiş, demokrasinin gelişmesinde sivil sektörün görüşü daima ön planda tutulmaya başlanmıştır (www.md118.org, 2005).

Sivil topluma ve sivil toplum kuruluşlarına bu kadar önem veren Avrupa Birliği’ne giriş sürecinde Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarına büyük roller düşmektedir.

3.1. Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü

Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne üyelik sürecinde hükümet dışı aktörlerin etkinliği ve iç siyasal dinamiklerinin önemi çok büyüktür. Türkiye’nin Avrupa Birliği ile ilişkilerinde Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV), İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) gibi kuruluşlar ile Türk-İş, Hak-İş, DİSK gibi işçi sendikalarının politika oluşturma süreçlerinde etkinliklerde buldukları göze çarpmaktadır. Ayrıca, Avrupa Birliği Komisyonu, Türkiye’de insan hakları örgütlerini siyaset sürecine katma eğilimindedir (Doğan, 2003: 22).

Türkiye’nin Avrupa Birliği ile ilişkilerinde herkes üzerine düşeni yapmaktadır. Bu noktada Türkiye’de STK’lar Avrupa Birliği hakkında halkı bilinçlendirme işlevi görmüşlerdir. Bu işlevi yerine getirirken, kitapçık bastırmak, TV programları hazırlamak, bildiri hazırlamak, dış kamuoyuna sanatçılar yoluyla, yapılacak olan reformları duyurmak gibi yollar kullanılmıştır. AB-Türkiye İşbirliği Derneği, Avrupa Öğrenci Forumu, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği gibi kuruluşlar çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. HAK-İŞ, Türkiye İşçi

Sendikaları Konfederasyonu (TİSK), Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu (TESK) gibi işçi ve işveren sendikaları üye ülkelerin işçi ve işveren sendikaları ile görüşerek Türkiye'nin Avrupa Birliği üyelik sürecinde gösterdiği çabaları aktarmışlardır. Ayrıca, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), TÜSİAD, Türkiye Genç İşadamları Derneği (TÜGİAD), İKV, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) gibi kuruluşlar Avrupa Birliği ülkelerine yönelik ziyaretlerde bulunmuşlardır (www.atonet.org.tr, 2004)

Avrupa Komisyonu, Türkiye'deki bazı sivil toplum kuruluşlarına proje bazında hibeler sağlamaktadır. Bu sağlanan hibeler, daha çok insan hakları ve demokratikleşme alanında, eğitim, sempozyum, yayın ve araştırma ile sınırlı iken bu hibeler zamanla daha işlevsel nitelikteki projeleri de kapsayacak şekilde gelişmiştir. Günümüzde Avrupa Komisyonu farklı hibe olanakları ve programlarından yararlanarak Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarını desteklemektedir (Ak, 2003: 102).

Avrupa Birliği müktesebatına uyum çerçevesinde devlet ile toplum arasında iletişimde sivil toplum kuruluşları önemli rol oynamaktadırlar. Avrupa Birliği üyeliği yolunda sivil toplum kuruluşları politik konuların dışında kalan, eğitim, kültür ve çevre gibi toplumsal konularda toplumu bilinçlendirme ve değişime hazırlama işlevi görmektedir.

3.2. Avrupa Birliğinin Türkiye'de Desteklediği Projeler

Avrupa Birliği, sivil toplum kuruluşları ile düzenli bir diyalog içindedir ayrıca bu kuruluşlara fon sağlamaktadır. Avrupa Birliği'nde sivil toplum kuruluşları sadece devletin yükünü azaltan kuruluşlar olarak değil ayrıca kalkınma politikalarının oluşturulmasında önemli bir aktör olarak da görülmektedir. Avrupa Birliği'nde

sivil toplum kuruluşları hem kendi ülkelerinin politikaları hem de birliğin politikalarıyla ilgili katkı yapmak zorundadır (Bikmen, 2004).

Avrupa Birliği sivil toplumun ve demokrasinin gelişimi açısından Türkiye'de bir çok projeyi desteklemektedir. Bu projeler demokrasinin ve sivil toplumun gelişimi açısından büyük öneme sahiptir.

3.2.1.AB'nin Sivil Toplumun ve Demokrasinin Gelişimi Açısından Desteklediği Projeler

Sivil toplum kuruluşları bir yandan muhalefet ve protesto grupları olmak işlevlerini yürütürken bir yandan da devletin yapamadığı veya yapmak istemeyeceği birçok işlevi üstlenmektedirler. STK'lar geliştirdikleri projeler yoluyla sivil toplum bilincinin yeşermesine, demokrasi bilincinin yaygınlaştırılmasına katkıda bulunmak işlevini de yürütmektedirler (Balkır ve Nitelik, 2005: 459). Sivil toplum kuruluşlarına bu açıdan bakıldığı zaman, Türkiye'de STK'lar, demokrasinin ve sivil toplumun gelişimi açısından birçok projeye imza atmaktadır.

Avrupa Birliği Komisyonu 1993 yılından bu yana Türkiye'deki STK'lara insan hakları, demokratikleşme ve sivil toplumun geliştirilmesi konularındaki projeleri için mali yardım sağlamaktadır. Komisyon, Türkiye'de Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), Toplumsal Sorunları Araştırma Vakfı (TOSAV) gibi düşünce grupları ya da Kadın Siyasetçileri Derneği, Kadın Adayları Destekleme Derneği gibi kadın kuruluşlarıyla TESK ve TİSK gibi işveren örgütleriyle, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı (İKGV), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Türkiye İnsan Hakları Vakfı ve Bağımsız İletişim Vakfı gibi kuruluşlarla DISK, TÜRK-İŞ, HAK-İŞ gibi sendikalarla, Uluslar arası Yerel Yönetimler Birliği

(IULA), Dünya Yerel Yönetimler ve Demokrasi Akademisi (WALD) ve Helsinki Yurttaşlar Derneği gibi uluslararası ağlarla çalışmaktadır (Ak, 2003: 101).

Ayrıca, Avrupa Birliği Komisyonu yerel STK'lara hazırladıkları projeler için finansman desteğinde bulunmaktadır (Demircan, 2005). Avrupa Birliği tarafından sivil toplumun ve demokrasinin geliştirilmesi amacıyla "Sivil Toplum Geliştirme Programı", "Demokrasi ve İnsan Hakları için Avrupa İnisiyatifi", "Sokrates", "Gençlik" ve "Leonardo Vinci" programları hazırlanmıştır. Ayrıca akademik alanda Avrupa Komisyonu ve Türkiye Delegasyonu tarafından yürütülen "Jean Monnet" Burs programı, Avrupa Komisyonu Eğitim ve Kültür Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan "Üniversite Eğitiminde Avrupa Entegrasyonu" programı karşılıklı diyalogun ve sivil toplumun gelişimi için hazırlanmış programlardır. Bu projeler Avrupa Birliği tarafından finanse edilmekte ve bu faaliyetlere birlik fon aktarımında bulunmaktadır (www.ikv.org.tr, 2005).

3.2.1.1. Sivil Toplum Geliştirme Programı

Avrupa Birliği programları ve fonları sivil toplum kuruluşlarının güçlerini ve etkinliklerini artırmada önemli bir etkiye sahiptir. AB Komisyonu 2001 yılında "Sivil Toplum Geliştirme Programı" (STGP) adı altında yeni bir program başlatmıştır. Program STK'ların güçlenerek, demokratikleşmede etkin rol oynamalarını amaçlamaktadır. 2001 yılında başlatılan STGP, beş farklı programdan oluşmaktadır (www.stgp.org/list.php, 2005)

- ✓ Yerel sivil girişimler
- ✓ Türk Yunan sivil diyalogunun geliştirilmesi

- ✓ Sendikalar arası diyalogun ve kapasitenin geliştirilmesi
- ✓ Ticaret ve sanayi odalarının Avrupa Birliği'ndeki muadilleriyle diyalogun geliştirilmesi
- ✓ Polis, profesyonellik, kamu

Sivil Toplum Geliştirme Programı, tüm Türkiye'de, yurttaş girişimlerini arttırmayı, Türk sivil toplum kuruluşlarının profesyonel, idari, iletişim ve ağ oluşturma kapasitelerini güçlendirmeyi ve hem yurtiçinden hem de Yunanistan'dan ve Avrupa Birliği'nin diğer bölgelerinden sivil toplum kuruluşlarıyla ortaklık projeleri geliştirmelerini özendirme amaçlamaktadır (Ak, 2003: 106).

Ayrıca, program, Türkiye ile Yunanistan arasındaki diyalogu geliştirmek, iki ülkenin yerel yönetimlerini güçlendirmek, ticaret odalarını geliştirmek, sendikaların kapasitelerini artırmak amacıyla taşınmaktadır. (Demircan, 2005). Türkiye ve Yunanistan'daki sivil toplum kuruluşları arasında diyalog, Türk ve Avrupa belediyeleri arasında işbirliği, Türk ve Avrupa Ticaret Odaları arasında işbirliği, sendikalar arası diyalog ve Türk polislerinin eğitimi gibi faaliyetleri kapsamaktadır (Ak, 2003: 106).

Bu bağlamda Türkiye'de Kasım 2002 de "Sivil Toplum Destek Ekibi" kurulmuştur. Ekip, program çerçevesinde Türkiye'nin farklı 13 ilinde yaklaşık 750 STK'ya proje hazırlama ve iletişim kursları vermektedir (Demircan, 2005). Programın genel hedefi ülke genelinde, özellikle yerel bazda sivil inisiyatifleri yaygınlaştırmak, kurulmuş olan sivil toplum kuruluşlarının kapasitelerini artırmak ve STK'lar arası işbirliğini teşvik etmektir (www.stgp.org/list.php, 2004).

3.2.1.2.MEDA Programı

MEDA Programı, Avrupa Birliği'nin Akdeniz ülkelerini ortak bir şemsiye altında toplayan Avrupa-Akdeniz Ortaklığı'nın başlıca mali aracıdır. Türkiye programdan 1995'ten beri yararlanmaktadır (Ak, 2003: 104).

1995-99 dönemini kapsayan MEDA I. Ulusal Programı kapsamında desteklenen 55 proje arasında (376 milyon Euro hibe) sivil toplum kuruluşlarının yürüttüğü 20'den fazla küçük ölçekli proje vardır. Umud Vakfı, Türk Demokrasi Vakfı, Türkiye Kalkınma Vakfı, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, Dünya Kitle İletişim Araştırma Vakfı, TESEV, Umud Çocukları Derneği gibi kuruluşlar projeleri için destek almış olan kuruluşlardır (Ak, 2003: 105).

Avrupa Komisyonu'nun desteğiyle Helsinki Yurttaşlar Derneği, Kasım 1999 ve Kasım 2000 tarihleri arasında "Yargı Kararlarının Verimliliği: Barolarla Hükümet Dışı Kuruluşlar Arasında Hukuk Düzenini Güçlendirmek İçin İşbirliği" projesini yürütmüştür. Komisyon bir sivil girişim modeli olan projeye MEDA kapsamında 60.000 Euro katkıda bulunmuştur (Ak, 2003: 103).

3.2.1.2.1. MEDA Demokrasi Programı

Avrupa ve Akdeniz bölgesindeki sivil toplumlar arasındaki bağları güçlendirmek, diyalogu artırmak ve işbirliğini geliştirmek amacıyla bir dizi bölgesel nitelikli program geliştirilmiştir. MEDA Demokrasi Programı bunlardan biridir. 1996'da başlatılan program, sivil toplum kuruluşlarının demokrasi, hukuk düzeni, sivil ve sosyo-ekonomik haklar ile toplumun güç şartlar altında yaşayan özel gruplarının korunması gibi alanlardaki projelerine hibe sağlamaktadır. Program kapsamında Türkiye'de TOSAV, DİSK, Kadın Adayları Destekleme ve Eğitim Derneği (KADER) ve Bağımsız İletişim Vakfı'nın

projelerine destek verilmiştir (Ak, 2003: 104-106).

Avrupa Komisyonu DİSK'in yürüttüğü "İşleyen Demokrasi ve Ekonomi İçin Sendikalar Hakları" projesine, MEDA Demokrasi bütçesinden 150.000 Euro tutarında katkıda bulunmuştur. Proje kapsamında, sendikaların Avrupa Birliği'nin oluşumunda ve çağdaş demokrasinin kurulmasında önemli rollerinin olması nedeniyle, sendikaların Avrupa Birliği'ndeki bilgi birikimi ve deneyimlerinin, Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarına aktarılması istenmiştir (Ak, 2003: 103).

3.2.1.3. Demokrasi ve İnsan Hakları İçin Avrupa İnisiyatifi

İnsan Hakları ve Demokrasi Programı, 1992'de Avrupa Komisyonu tarafından Avrupa Birliği üyesi olmayan ülkelere yönelik olarak geliştirilmiştir. Program, insan hakları projelerinin desteklenmesi yoluyla, üye olmayan ülkelerde vatandaş eğitimini ve demokratik değerlerin yerleştirilmesini hedeflemektedir.

1993'ten itibaren Türkiye'de bu bütçe aracılığıyla desteklenen proje sayısı 30'un üzerindedir. Destek alan sivil toplum kuruluşları arasında İnsan Hakları Derneği, WALD, İnsan Hakları Vakfı, Helsinki Yurttaşlar Derneği, Çevre Vakfı, Ankara Üniversitesi İnsan Hakları Merkezi, Kadın Dayanışma Vakfı, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı gibi kuruluşlar vardır (Ak, 2003: 105-106).

3.2.1.4. Sokrates, Gençlik ve Leonardo Vinci Programları

Avrupa Birliği, Socrates, Leonardo da Vinci, Youth (Gençlik) gibi topluluk programları aracılığıyla gençlik değişimlerine ve üniversitelerarası işbirliğine yoğun bir şekilde yatırım yapmaktadır. Bu programlar, eğitim alanında ulus ötesi işbirliği ve değişim

amacıyla düzenlenmiş olan programlardır. Bu programlar özellikle eğitim alanında, Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarıyla, Avrupa Birliği'ndeki ve diğer aday ülkelerdeki sivil toplum kuruluşları arasında önemli işbirliklerinin yolunu açabilecektir (Ak, 2003: 107).

Topluluk programlarının amacı, gençlere hareketlilik ve üçüncü bin yılın Avrupa'sına aktif katılım fırsatı sunmaktır. Ayrıca, bu programlar, "Bilgi

Sonuç

Türkiye'de sivil toplum kuruluşları, işleyişleri ve yapıları itibarıyla Avrupa'daki örnekleriyle benzeşmemektedir. Türkiye'de demokrasinin en önemli unsurlarından biri olan siyasi partilerde olduğu gibi, sivil toplum kuruluşlarında da patronaj ilişkileri söz konusudur. Bu anlamda örgüt içi demokrasiyi tam anlamıyla sağlayamamış, bu aracı kurumların demokratik yaşama etkileri çok fazla olamamaktadır. Öncelikli olarak bu kuruluşlar, kendi iç örgütlenmelerinden ve işleyişinden kaynaklanan sorunlara çözüm üretebilirlerse, daha sonra bu süreçte ülkenin demokratikleşme sürecine katkıda bulunabileceklerdir. Her ne kadar Türkiye'deki sivil toplum kuruluşları örgüt içi demokrasiyi tam anlamıyla sağlayamamışlar da, Türkiye'de sivil toplumun ve demokrasinin gelişimi açısından çok önemli bir role soyunmuşlardır.

Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerinde sivil toplum kuruluşları önemli misyonlar üstlenmektedir. Bu bağlamda, Avrupa Birliği, Türkiye'de demokrasinin, insan haklarının ve sivil toplumun gelişmesi açısından birçok sivil toplum kuruluşunu desteklemekte ve geliştirilen projelere fon aktarmaktadır. Avrupa Birliği, sivil

Avrupa'sına" ulaşılmasına katkıda bulunmayı ve gençlik politikasının gelişimi için işbirliğine yönelik, yaygın eğitim temelli bir Avrupa düzleminin oluşturulmasını hedeflemekte, yaşam boyu öğrenme kavramını ve aktif vatandaşlığı özendirerek niteliklerin ve uzmanlıkların geliştirilmesini teşvik etme amacını taşımaktadır (www.stgp.org/fon.php 2005).

toplum kuruluşlarına destek vererek Türk demokrasisinin tabana yayılmasında etkin bir rol üstlenmiştir.

Avrupa Birliği, Türkiye'de çeşitli programlar adı altında çeşitli kuruluşlara finansal destek sağlamakta, sivil toplum kuruluşlarına, demokrasinin ve sivil toplumun geliştirilmesi amacıyla, gerçekleştirdikleri projelere fon desteğinde bulunmaktadır. Bu desteklerin, sivil toplum kuruluşlarının kendi iç yapılarında ve işleyişlerinde karşılaştıkları sorunların çözümlenmesine ve hem örgüt içi hem de ülke demokrasisinin gelişmesinde büyük katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Demokrasinin pekiştirilip, yayılması farklı düşünce ve görüşlerin özgür bir biçimde ifade edilmesinin sağlanmasıyla mümkün olacaktır. Ayrıca, vatandaşların siyasi hayata katılımlarının, oy kullanmaktan başka yollarla da gerçekleştirilebileceğini vurgulamak ve ülkede demokrasinin daha da gelişip güçlenmesini sağlamak amacıyla sivil toplum kuruluşlarına gereken önem verilmelidir. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz, bir ülkenin sivil toplum kuruluşları ne kadar güçlü olursa demokrasisi o derecede güçlü ve gelişmiş olacaktır.

Kaynakça

- “Avrupa Birliği Zirve Sonuç Bildirgesi”, 18 Aralık 2004, <http://www.ikv.org.tr/turkiye-ab/guncel/guncel.html> (11.08.2005).
- “Avrupa Birliği”, 04.02.2005, <http://www.stgp.org/fon/php?see=10> (19.08.2005).
- “Avrupa Birliğinden Türk Sivil Toplum Kuruluşlarına Destek”, 18.11.2004, <http://www.stgp.org/list.php?pageid=6> (19.08.2005).
- “Avrupa Birliğine Katılım Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Yeri Ve Rolü”, http://www.md118.org/print.php?vt=kose_yazilari&id=20 (19,08,2005).
- “Neden AB ve Aday Ülkeler Arasında “Sivil Toplum Diyalogu”? <http://www.ikv.org.tr/turkiye-ab/guncel/strateji-belgesi.htm> (05.08.2005).
- AK, Nevzat, (2003), “Avrupa Birliği Sürecinde Sivil Toplumun Yeri ve Önemi”, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.
- AKATAY, Ayten ve İsmail Sevinç (2004), “Cumhuriyetten Günümüze Sivil Toplum Kuruluşlarının Gelişim Süreci”, I. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı, 4-6 Haziran 2004, Çanakkale.
- ANKARA TİCARET ODASI (2004) “AB Kapısında Sivil Toplum”, 17.10.2004,<http://www.atonet.org.tr/turkce/bulten/bulten.php3?sira=27321k> (20.07.2005)
- ARSLAN, Osman (2001), Kuramsal ve Tarihsel Aşamalarıyla Sivil Toplum ve Türkiye Gerçeği, Bayrak Yayıncılık, İstanbul.
- ARSLAN, Zühtü (2005), “Demokrasinin Demokratikleştirilmesi Sivil Toplum Örgütlerine Bağlıdır” Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi, Yıl:3, Sayı:9, Ocak-Mart 2005.
- BALKIR, Gönül Z. ve Sibel Nitelik (2005) , “Demokrasi Kültürünün Taşıyıcısı Olarak STK’larda Güvence Arayışları”, II. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı, 15–16 Ekim 2005, Çanakkale.
- BAYHAN, Vehbi (2005), “Türkiye’de Sivil Toplum Örgütleri, Demokrasi ve Patronaj”, Sunar, Lütfi (Ed.), Sivil Toplum ve Demokrasi, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- BAYRAKTAR, Ş. Ulaş (2005), “Hangi Sivil Toplum, Nasıl Bir Demokrasi? 1990’ların Türkiye’sinde Sivil Toplum(lar)” Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi, Yıl:3, Sayı:9, Ocak-Mart 2005.
- BİKMEN, Filiz (2004), “AB Yolunda Türkiye İçin STK’ların Önemi”, <http://www.tusev.org.tr/files> , (19.08.2005)
- CENGİZ, Kurtuluş ve diğerleri, “Türkiye ve Orta Doğu’da Sivil Toplum Tartışmaları”, Sunar, Lütfi (Ed.), Sivil Toplum ve Demokrasi, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- DEMİRCAN, Sunay (2005), “Avrupa Birliği ve Sivil Toplum”, <http://www.stgp.org/makaleler/AvrupaBirliği.doc> (19.08.2005).
- DOĞAN, Erhan (2003), “Sendikalar ve Türkiye’nin Avrupa Birliği Siyaseti”, Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi, S:6, C:3, Kasım 2003, Antalya.
- DUMAN, Fatih (2003), “Sivil Toplum”, Türköne, Mümtaz’ Er (Ed.), Siyaset, Lotus Yayınevi, İstanbul.
- DURGUN, Şenol, “Türkiye’de Sivil Toplum ve Devlet” Yeni Türkiye Dergisi, Yıl:3, Sayı:18, Kasım-Aralık 1997, Ankara.
- GÜDER (2004) “Sivil Toplumcunun El Kitabı”, Kasım, Ankara, <http://www.stgp.org/docs/sivilklavuz.pdf> (19.08.2005).

- KARADAĞ, Ahmet (2005), “Demokratikleşme ve Sivil Toplum, Liberal Düşünce Topluluğu Örneği”, Sunar, Lütfi (Ed.), Sivil Toplum ve Demokrasi, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- KEYMAN, E. Fuat (2005), “Avrupa’da ve Türkiye’de Sivil Toplum”, <http://www.stgp.org.docs/Avrupadaveturkiyedesiviltoplum.doc> (19.08.2005)
- ORHAN, Gökhan ve Oğuzlar Tekin (2005), “Sivil Toplum Kuruluşları ve Demokrasi: Siyasal Kültür Perspektifinden Bir Değerlendirme”, II. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı, 15–16 Ekim 2005, Çanakkale.
- ÖZBUDUN, Ergun, (1999) “Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon”, Özdalga Elisabeth ve Sune Persson (Ed.), Sivil Toplum Demokrasi ve İslam Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- SARIBAY, Ali Yaşar (1998), Siyaset, Demokrasi ve Kimlik, Asa Kitabevi, Bursa.
- SARIBAY, Ali Yaşar (2000), Kamusal Alan Diyalojik Demokrasi, Sivil İtiraz, Alfa Yayınları, İstanbul.
- TOSUN, Gülgün Erdoğan (2001), Demokratikleşme Perspektifinden, Devlet-Sivil Toplum İlişkisi, Alfa Yayınevi, İstanbul.
- TOSUN, Gülgün Erdoğan (2003), “Sivil Toplum”, Acar, Muhittin, Hüseyin Özgür (Ed.) Çağdaş Kamu Yönetimi-I, Nobel Yayınevi, Ankara.
- TOSUN, Gülgün Erdoğan (2005), “Birleştirici Demokrasi Devlet-Sivil Toplum İlişkisinin Yeniden Yapılandırılması İçin Bir Analiz Aracı Olabilir mi?” http://www.siviltoplum.com.tr/sayi1_tr_4.htm (25.07.2005).
- YILDIRIM, İbrahim (2004), Demokrasi, Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- YILMAZ, Aytekin (1997), “Sivil Toplum, Demokrasi ve Türkiye”, Yeni Türkiye Dergisi, Yıl:3, Sayı:18, Kasım-Aralık 1997, Ankara.